

HOVÁ TŰNHETETT AZ ÁTMENET?

Papp Gábor (szerk.): *Értelmiségi válaszutak 1945 után*

■ A Kossuth Kiadó gondozásában és Papp Gábor szerkesztésében 2017-ben megjelent *Értelmiségi válaszutak 1945 után* című kötetben kilenc magyarországi – Frank Tibor, Gyarmati György, Hatos Pál, Hunyadi György, Paládi-Kovács Attila, Palasik Mária, Romsics Ignác, Ständeisky Éva és Weiss János –, valamint egy erdélyi szerző, Both Noémi Zsuzsanna írásait olvashatjuk. A könyv azoknak az előadásoknak a szerkesztett változatát tartalmazza, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia 2017. évi közgyűléséhez kapcsolódva a Filozófiai és Történettudományok Osztálya egész napos konferenciáján adtak elő a fent említett történések, s bizonyos értelemben folytatása volt annak a 2015-ös konferenciának, amelyik a konzervatív társadalomtudósok 1930-as és 1940-es évekbeli politikai válaszüjtjainak témakörét járta körül. A kötet szerzői különböző időszakokat és változatos életutakat követnek végig, leginkább az 1945 utáni néhány évre fókuszálva.

A kötet első tanulmányában Ständeisky Éva a második világháború utáni évek szellemi és politikai változásának bemutatására vállalkozott. Írásában azoknak a személyeknek a kiemelésére törekedett, akik „a társadalmi és vagyoni egyenlőtlenségeket mérséklő, a jogállamiságon alapuló Magyarország megteremtésében bíztak”. (9.) Ebbe a tág körbe olyan értelmiségieknek jutott hely, mint például Szekfű Gyula, Kodály Zoltán, Márai Sándor, Kassák Lajos, Illyés Gyula, Bernáth Aurél vagy Moór Gyula. Ez a felsoroltak mellett több más neves értelmiséget is magába foglaló csoport úgy tekintett 1945-re, mint a gyökeres fordulatra, és demokratikus reményeik megvalósításának

lehetővé válására. Nagyobb részük –akik nem kompromittálódtak túlságosan 1945-öt megelőzően – ilyen vagy olyan módon, de közéleti szerepet is vállalt az új rendszerben.

Ma már tudjuk, hogy az 1945 utáni időszakot az alkotói szabadság, a jogegyenlőség vagy a tényleges demokrácia korszakának tekinteni tévedés volt. Ennek első jelei a művészvilágban már 1945 nyarán megmutatkoztak, amikor a Horthy-korszakban mellőzött nonfiguratív műveket alkotók azzal szembeültek, hogy a kommunista politikusok egyszerűbb, közérthetőbb művek készítésére ösztönzik őket. Nem kellett sokat várni, hogy a kommunista beállítottságú absztrakt művészek választás elé kerüljenek: kizárják őket a pártból, vagy egy év alatt áttérnek a szocialista realizmusra.

A kommunisták az alkotás minden terére kiterjedő sematikus elképzeléseikkel hamarosan az országon belüli többi csoportnál és intézménynél is nagyobb befolyásra tettek szert. A nyíltzini diktatúra felé tartó folyamat és annak állomásai mindenesetre 1948-ra már tisztán látszottak. S mégis, még 1946-ban, sőt 1947-ben is lehetséges volt, hogy valaki abban tudjon reménykedni, hogy az oly régóta vágyott „szép új világ” építésében vesz részt. Sőt, habár egyre csökkenő mértékben és eredménnyel, de arra is volt lehetőség, hogy a művészek felemeljék hangjukat az egyre nyomasztóbban rájuk nehezedő hatalmi akarattal és befolyással szemben.

Ständeisky három lehetséges utat azonosít azokból, amelyek a művészvilág szereplői előtt álltak: a belső számozást, az alkalmazkodásra kényszerülőkét, valamint a külföldi emigrációt választókét.

Romsics Ignác a magyarországi történészekkel foglalkozik, bemutatva ezeknek a vitázó s gyakran világnézeti vagy politikai okokból egymásnak feszülő embereknek a háborút megelőzőleg kialakult csoportosulásait. Az olyan ismert és elismert két világháború közötti történészek, mint Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Szabó István és Hajnal István, illetve Kosáry Domokos világnézeti és történészekként is más és más irányt képviseltek. Mindeközben mégis úgy foghatjuk fel őket, mint a korszakban leginkább meghatározó, a „fősodorba” tartozó történészeket. Hozzájuk viszonyítva külön csoportot képeztek a kifejezetten fasiszta ideológia jegyében alkotó Baráth Tibor és Málnási Ödön, valamint a marxista Molnár Erik, Balázs Béla, Györffy Sándor és Mód Aladár. Romsics megállapítja, hogy a „*mainstream*hez tartozó történészek túlnyomórészt középosztályi – többnyire értelmiségi – családból származtak, egyetemet végeztek, bölcsészdoktori diplomát szereztek”, míg a két szélsőség képviselői jellemzően alacsony sorból emelkedtek fel. Ez utóbbiak szakirányú végzettséggel sem mindig rendelkeztek, s ugyanakkor „integrálódásuk az establishment körébe nem sikerült vagy felemásra sikerült”. (107.)

1945 a történészek életét és szakmai pályáját is alaposan befolyásolta. A szélsőjobb oldali rendszerrel közöséget vállalóknak azzal kellett szembenézniük, hogy az új rendszer az elszámoltatás igényével lép fel velük szemben. Így Hóman és Málnási népbíróság elé került, míg Baráth elhagyta Magyarországot. Ugyanekkor Mályuszra is vizsgálat várt amiatt, hogy az ellene felhozott vádak szerint fasiszta és antiszemita magatartást tanúsított. A vizsgálat nem zárult ítélettel, azonban Mályuszt már 1945 tavaszán elbocsátották az egyetemről, s a történész 1954-ig az Evangélikus Egyház levéltárosaként dolgozott. Bevételeit professzori nyugdíjával egészítette ki, s azok így sem tették ki egy géplakatos

vagy középiskolai tanár fizetését. Összességében azonban a két világháború közötti időszak nem kompromittálódott történészei egészen 1948 őszéig zavartalanul folytathatták a tevékenységüket.

Az 1945 utáni időszak leginkább szembetűnő jelensége a történészek körében is a kommunisták térnyerése volt. A marxista történészek csoportjának meghatározó személyiségei között találjuk Révai Józsefet, Fazakas Erzsébetet, Nemes Dezsőt, Andics Erzsébetet, Karácsonyi Bélát, Pach Zsigmond Pált és Spira Györgyöt. A marxista történészek 1947-re látták elérkezettnek az időt a „polgáriakkal” való nyílt konfrontációra. Ekkor még nem hatalmi eszközökkel léptek fel ellenük, hanem „csak” a szellemi térben: kritikus recenziókat írtak ellenük, valamint olyan kiadványokat készítettek, amelyek a marxista történetírás szellemében fogantak, szemben a „burzsoá” történetírással. A hatalmi eszközök bevetésére egészen 1948-ig kellett várni, amikor létrehozták az Országos Tudományos Tanácsot, amelyiknek az volt a feladata, hogy átszervezze a magyar tudományos életet. Ezt személycserék és az intézményi struktúra átalakítása révén érték el. A folyamat ellentmondásosságára talán az mutat rá leginkább, hogy mi történt a Horthy-rendszer egyik fő ideológiai megalapozójaként fellépő, majd később annak liberális kritikusrává váló Szekfű Gyulával. Szekfű, az ekkoriban éppen leginkább támadott két világháború közötti magyar szellemtörténet vezéralakja, 1948-tól moszkvai nagykövet lett, s nem érte kritika korábbi tevékenységéért. Itthoni tanítványai – így Kosáry Domokos és Benda Kálmán is – eközben a szellemi élet perifériájára szorultak.

Történeti életutakat követ végig Both Noémi Zsuzsanna is. Az általa vizsgált Jakó Zsigmond és Imreh István azonban teljesen más – és mégis, a külpolitikai kontextus, valamint az országon belül erősödő kommunista befolyás szempontjából hasonló – pályát jártak be amiatt, hogy a Romániához

visszakerült Észak-Erdélyben tevékenykedtek.

Jakó tudatosan arra törekedett, hogy Erdélyben továbbadja a Magyarországon megszerzett tudást, s mestere, Mályusz hívása ellenére sem repatriált Magyarországra. Úgy döntött, hogy Erdélyben marad, és igyekszik a magyar történeti kutatást „arra az útra terelni”, amelyet Mályusz kijelölt. (183.) A romániai demokráciában azonban egyáltalán nem hitt, s érzékelve a tudományos kutatás korlátait, figyelmét az olyan – politikailag semleges – területek felé fordította, mint az erdélyi könyvkiadás- és könyvtártörténet. A székelyföldi Imreh István vele szemben hitt a népi demokrácia elveiben és abban, hogy az új rendszer jobb lesz az 1945 előttinél. Már 1945-ben belépett a Román Kommunista Pártba, s a hatalom ezt megfelelőképpen honorálta is: kinevezték a kolozsvári egyetem tanárának és a Román Akadémia Történeti Intézetében is helyet kapott. Imreh kifejezetten szerette a tudományos kutatás mellett a tanári munkát, és egyidejűleg nagy hangsúlyt fektetett a tudománynépszerűsítésre is. Eltérő attitűdjük és politikai beállítottságuk ellenére Both amellett érvel, hogy mindketten a *kolozsvári magyar történetírói iskola* meghatározó alakjai voltak.

Történészként Jakó könnyedén talált magának olyan területet, amelyik a hatalom szempontjából semleges volt, s így szabadon művelhette azt. Sokkal rosszabb helyzetben voltak azonban azok a tudósok, akiknek a tudományterülete ab ovo „imperialistának” számított. Frank Tibor írásában a magyarországi anglisztika történetét mondja el úgy, hogy közben Szenczi Miklós és Ország László angol nyelvtudománnyal foglalkozó professzorok élet-történetét is bemutatja. Anglicistának lenni a második világháború után azért volt kényes feladat, mert az angolszász világban tanult szakembereket a hidegháborús körülmények közepette a kiépülő Rákosi-rendszer különösen gyanúsnak ítélte. A nemzetközi szinten is elismert Szenczit 1949-ben politikai

okokból eltávolították az akkor még Pázmány Péter nevét viselő egyetemről, s egészen 1957-es rehabilitálásáig orosznyelv-oktatásból tartotta fenn magát. 1957 után visszakerülhetett a már Eötvös Lórándról elnevezett egyetem Angol Nyelv és Irodalom Tanszékének élére, s ebben a minőségében ott 1967-ig tanított, majd 1973-as nyugdíjazása után az MTA Irodalomtudományi Intézetében folytatta tudományos tevékenységét. Ország élete a debreceni Angol Tanszékekkel fonódott össze, amelyet 1947-től kezdve annak 1949-es megszüntetéséig vezetett. Ezután az MTA Nyelvtudományi Intézetébe helyezték át, ahol 1962-re az ő főszerkesztésével készült el a *Magyar nyelv értelmező szótárának* I–IV. kötete. Ország is 1957-ben került vissza a Debreceni Egyetemre, s egy ideig a Germanisztika Tanszéken belül, majd az újonnan önállósodott Angol Tanszéken folytatta termékeny munkásságát nyugdíjazásáig. A két, angol nyelvvel foglalkozó professzor és tanszékeik 1945 utáni története attól különleges, hogy tudományterületük politikai okokból nemkívánatosá, ők maguk pedig gyanúsá váltak. Kitartásuk és szakértelmük azonban túlmutatott a változó politikai akaraton, s az országban maradvá a tudományterületükről való „száműzetésük” idején is hasznosat tudtak alkotni.

Ugyanez elmondható Mátrai László filozófusról is, aki harmincöt éven keresztül töltötte be az Egyetemi Könyvtár főigazgatói tisztségét. Hunyady György írásából a minket érdeklő időszakra vonatkozóan az derül ki, hogy a történészekhez hasonlóan ő is 1947-ben találta szemben magát tudományos szemlélete miatt marxista alapon álló kritikusaival. Számot vetve helyzetével Mátrai közeledett a marxistákhoz, s többek között ennek is köszönhette, hogy helye maradt a már említett Országos Tudományos Tanács által átszervezett magyar tudományos életben. Mátrai nemcsak az MTA levelező tagja lett, hanem az Egyetemi Könyvtárt is ő vezethette tovább. Kilépve az utóbbi zárt világából, az MTA II. Osztá-

lyának vezető tagjaként egészen 1980-ig meghatározó alakja volt a magyar tudományos életnek.

A kötetben egy másik kiemelkedő filozófus pályájába is betekinthetünk. Ez a történet azonban attól más, hogy a magyar marxista filozófia kiemelkedő alakjáról, Lukács Györgyről van szó benne. Weiss János tanulmányának az átmenet éveire vonatkozó részéből az világlik ki, hogy még a magyar marxista gondolkodás olyan meghatározó és világszerte ismert alakja, mint Lukács sem volt biztonságban a hatalommal szemben. A filozófus *Irodalom és demokrácia* című 1948-as kötetére válaszul Rudas László írt elítélő recenziót. Eközben a pártvezetés megtette a háttérben a megfelelő lépéseket ahhoz, hogy Lukáccsal folytathassák a Rajk-pert. A Lukáccsal való leszámolásnak Rákosi utolsó pillanatban felülkerekedő engedékenysége szabott gátat. Önkritikát gyakorolhatott, de viszonya a hatalommal ezt követően is ellentmondásos maradt.

Paládi-Kovács Attila tanulmánya Ortutay Gyula személyével foglalkozik, főleg annak 1947 és 1950 közötti miniszterségére koncentrálna. Annak ellenére, hogy a kisgazdapárti politikai háború utáni szereplésének ez volt a csúcса, „nem sok öröme lehetett benne”. (138.) Rákosiék ugyanis ügyesen kihasználták a fakultatív vallásoktatás bevezetésére vonatkozó 1947-es javaslatára válaszul érkező országos felháborodást. Ezzel nemcsak azt érték el, hogy erodálódott a Kisgazdapárt támogatottsága, hanem azt is, hogy amikor 1948-ban felvetették a sokkal radikálisabb javaslatnak számító felekezeti iskolák államosítását, akkor Ortutaynak jutott az a szerep, hogy a javaslatnak ellenálló katolikusokkal szemben erről érvelhetett. Ortutayt 1950-ben váltották le miniszteri posztjáról, s Rákosi így búcsúztatta: „Ortutay elvtárs jó karunk volt, de most visszatesszük a hüvelyébe.” (138.)

A katolikusok ellenállása a „fordulat évében”, 1948-ban éles kontrasztban állt az 1945 után bünbánatot hir-

dető Ravasz László református egyházával. Hatos Pál szövegében többek között Ravasz világháború végére datálható fordulatáról olvashatunk: míg a Horthy-korszak rendszerének egyik „tartópilléréként” tartották számon, 1945 után a demokráciától várta, hogy megvalósítsa, „amit az evangélium ígért”. Ravasz személye azonban problémás volt a hatalom számára, s már 1946-ban el kezdett szerveződni az a csoport, amelyik a kommunista párt támogatásával a leváltására törekedett. Erre végül mégsem belülről, hanem fentről, egyenest Rákositól érkező felszólítás során került sor 1948-ban. Eltávolítása után a reformátusok egyháza engedelmesen eljátszotta a neki szánt szerepet a katolikusok „reakciós” egyházával szemben. (172.)

Palasik Mária Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán szorosán összefonódó és kényszerű emigrációval végződő történetét követte végig. A kezdetben reménykedő, Magyarország újjáépítésébe komoly energiákat fektető Szent-Györgyi Albert 1947-ben hagyta el az országot, tudomásul véve mozgásterének beszűkülését, miután a nagyvállalkozó barátját és támogatóját, Ráth Istvánt börtönbe zárták, s csak kérésére engedték ki. Hamarosan Bay Zoltán fizikus barátja is követte, aki az Egyesült Izzólámpa és Villamosági Rt. (Tungsrám) kutató-fejlesztő laboratóriumának állt az élén. A német és orosz megszállás idején leszerelt gyárat újra lábra állító Bay a Tungsrám államosítása előkészületeinek esett áldozatául. Miután többször beidézték kihallgatásra, több munkatársát is őrizetbe vették, s végül a Tungsrámot is államosították, 1948-ban követte Szent-Györgyit az emigrációba. Bayban és Szent-Györgyiben az a közös, hogy több más szakemberrel együtt az 1945 utáni változást szakértelmükkel szerették volna támogatni. Annak ellenére, hogy kiemelkedő teljesítményt nyújtottak, 1947-re elfogyott körülöttük a levegő, s mindketten külföldre távoztak.

A kötet utolsó írását, melynek témája Bibó István, Gyarmati György

jegyzí. Bibó a „próbálkozó demokrácia” élvonalában 1945 és 1946 nyara között munkálkodott, amikor is minisztériumi főtitviszélőként arra törekedett, tevékenysége hasznos legyen az ország számára, ámde arra is vigyázott, hogy ne tévessze szem élől azokat az erkölcsi elveket, amelyek egy gondolkodó embert jobb, ha jellemeznek. Itt többek között a németek kitelepítésével szembeni tiltakozására gondolok. Gyarmati pár sort szán még a Kelet-európai Tudományos Intézet élén való szerepvállalására, valamint egyetemi tanári és akadémiái működésére, de figyelme inkább arra irányul, hogy hogyan viszonyult az utókor Bibó örökségéhez. Ennek a megítéléséhez külön árnyalatoakat nyújtott az, hogy az 1948-tól „lejtmenetbe” került pálya 1956-ban újabb fordulatot vett, midőn a parasztpárti politikus Nagy Imre koalíciós kormányának államminisztere lett, s ezért később börtönnel büntették. Ezt követően, s ez Gyarmati vizsgálódásának is a tárgya, Bibó szimbólummá, jelképpé nemesült, ami főként az 1989-es rendszerváltás idején érte el csúcspontját, s mára inkább megfakult.

A kötetben bemutatott életutakkal kapcsolatban természetesen és teljesen jogosan merül fel a kérdés, hogy mégis milyen demokratikus közjáték lehetett az, amelyik három évet ha tartott összesen, s egy totalitárius igénnyel fellépő diktatúrába torkollott? Hogyan kellene értelmezni azt a periódust, amikor az országot katonai megszállás alatt tartották, s a kommunisták minden más szereplőhöz viszonyítva összehasonlíthatatlanul nagyobb előnnyel indultak azokba a csatákba, amelyeket

felvállaltak? A válasz a könyvből is kiolvasható: még a demokratikus társadalmakban is küzdeni kell a szabadság biztosításáért. Ebben az időszakban pedig kifejezetten ez történt. A reményteljes újjáépítési láztól a küzdelmes visszaszorulásra át meglehetősen rövid út vezetett az erőviszonyok elismeréséhez s az ezzel járó következtetések levonásához. S mégis, ha valóban fontosnak tartjuk azokat az eszméket, amelyekért a harc folyt, akkor értékes időszakként kell értékelnünk ezt a pár évet is.

Végül is, ha magyar demokratikus berendezkedés előképeit nézzük, éppen ilyen töredékes, ilyen esetleges és törekeny rövid időszakok villanhatnak fel a fejünkben. A kérdés az, hogy ha ezek ilyenek, akkor megengedhetjük-e magunknak, hogy lemondjunk róluk. Számítanak-e ezek a kötetben felvillanó sorsok, ezek a sokszor kilátástalan küzdelmek?

Ha a konferenciának és a kötetnek az volt a célja, hogy ezekből néhány epizódot megmutasson, s rájuk vonatkozóan gondolkodásra sarkalljon, akkor ennek az íráskor eleget tettek. Ahogy abban is támpontokat adhat a könyv, hogy árnyaltabban szemlélhessük ezt a korszakot. Hiszen ahogy a közemberek is ki vannak szolgáltatva a korszakok kihívásainak s hatalmi erőviszonyainak, úgy az értelmiségiek sem mentesülnek ezek alól. S végső soron ugyanúgy szembekeverülnek a Standeisky felsorolásából kiütököző dilemmákkal. Menni vagy maradni? Visszavonulni vagy részt venni? S ezekre, mint ahogy akkor sem volt, ma sincs egyértelműen jó vagy rossz válasz.

Fócze János